

Toplumsal Hareket Teorisi Çerçevesinde Tütün Devrimi'nden 1970'li yıllara İran'da Kitlesele Protestolar

Mass Protests in Iran from the Tobacco Revolution to the 1970s within the Framework of Social Movement Theory

Seçil ÖZDEMİR*

Öz

Bu araştırmanın amacı, İran halkını 1979'da devrim idealinde bütünleştiren tarihsel altyapının kapsamlı bir analizini sunmaktır. Tütün İsyanı'ndan (1891-92) 1970'li yıllara kadar İran'da yönetime karşı toplumsal tepkiler kronik bir süreklilik göstermiştir. İran'daki isyan ve ayaklanma hareketlerini sürekli kılan faktörleri analiz etmek için çalışmada, teorik olarak toplumsal hareket teorisinden faydalanılmıştır. Kaçar Hanları ve ardından Pehlevi Şahlarının büyük çaplı protestoları tetikleyen karar ve uygulamaları ekseninde isyan süreçleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışma, İran'da muhalefet hareketinin ortaya çıkışını ve ilerlemesini kolaylaştıran toplumsal faktörleri değerlendirmeyi ve bu kitlesele protestoların 1979 öncesi dönemde İran'ın siyasi manzarası üzerindeki etkisini tahlil etmeye odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tütün İsyanı, Anayasa Devrimi, 1953 Darbesi, Beyaz Devrim İran, Toplumsal Hareket

Abstract

The aim of this research is to provide a comprehensive analysis of the historical background that united the Iranian people in the ideal of revolution in 1979. From the Tobacco Protest (1891-92) to the 1970s, social reactions against the government in Iran have demonstrated a chronic continuity. In analyzing the factors that perpetuate rebellions and uprisings in Iran, the study theoretically draws on social movement theory. The processes of rebellion are evaluated based on the decisions and practices of the Qajar and later Pahlavi rulers that triggered large-scale protests. In this context, the study focuses on assessing the societal factors that facilitated the emergence and progression of the opposition movement in Iran and analyzes the impact of these mass protests on Iran's political landscape before 1979.

Key Words: Tobacco Revolt, Constitutional Revolution, White Revolution, 1953 Coup, Social Movement

Giriş

1979 İran Devrimi modern dönem devrimlerinden söz edilirken göz ardı edilmeyecek kitlesele bir harekettir. İran Devrimi'ne bu gücü veren ise arka planda İran halkının genetik kodlarına yerleştiği söylenebilecek protesto kültürüdür.

Makale Geliş Tarihi: 23.02.2023. Makale Kabul Tarihi: 20.11.2023.

Araştırma Makalesi / Künye: ÖZDEMİR, Seçil, "Toplumsal Hareket Teorisi Çerçevesinde Tütün Devrimi'nden 1970'li yıllara İran'da Kitlesele Protestolar", Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), Sayı: 33, Cilt: 17, Aralık 2023, s. 319-341.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, E-mail: sozdemir@bartin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0488-1314.

Gazi

Akademik
Bakış

319

Cilt 17

Sayı 33

Kış 2023

Toplumsal hareketler, katılım olarak farklılık gösterse de hepsi özünde kolektiftir.¹ Bu temel yaklaşımda her kolektif hareketi toplumsal hareket olmaktan ayırt eden çalışmalar yapılmıştır. Sivil toplum kuruluşları, kar amacı gütmeyen çeşitli oluşumlar vasıtasıyla gerçekleştirilen kolektif eylemleri değerlendiren araştırmacılar bu eylemlerle kıyaslandığında toplumsal hareketleri kendiliğinden, akıcı ve örgütlenmiş olarak nitelemiştir. Buna karşın toplumsal hareketin sürekliliği bu eylemleri koordine edebilmek için bazı resmi/kurumsal mekanizmalar yada kitlesel analize uygun toplumsal hareket örgütleri geliştirmesini muhtemel olarak değerlendirmiştir.² Toplumsal hareket, ilişkileri kurallar ve prosedürlerle tanımlanmayan ancak toplum, yönetim, idari sistem hakkında ortak bir görüşü paylaşan insanların kısmen kendiliğinden bir araya gelmesi ile gelişir. Kalabalıklar, panik hisleri gibi temel sebeplerle gelişen toplu davranışlar kısa süreli ya da dönemseldir ve büyük ölçüde dürtüler tarafından yönlendirilir. Kısa süreli dürtüler yerini uzun vadeli amaçlara bırakıp insanların anlık gruplaşmalarının yerini sürekli birliktelik aldığında toplumsal bir hareket gelişir.³ İran siyasi tarihinden örnekleri verilecek olaylarda halkın hukuk, adalet, eşitlik, adil yönetim, ülke varlıklarının korunması gibi temel amaçlarının uzun vadeli bir hal aldığı da bu çalışmada açıklanmıştır. McAdam ve Scott, toplumsal hareketlerin gelişmesinde ortak şikayetlerden daha çok ortak beklentilerin ve bu beklentilere yönelik eylemlerin önemini vurgulamıştır.⁴

Bu çalışmada, literatürde teori üzerinde duran ve yaklaşımlar arasındaki farkları tartışan araştırmalardan İran Devrim sürecinde kitlesel hareketleri değerlendirmek için faydalanılmıştır. Kuramsal olarak kaynak mobilizasyonu ve yeni yaklaşımlar arasındaki tartışmalar bütüncül olarak göz önünde tutulmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, kaynak seferberliği perspektifi toplumsal hareketlerin ve toplumsal hareket örgütlerinin, bir aktörler topluluğunun hüsranlıları veya şikâyetleri ile hareket faaliyetinin büyümesi ya da etkisizleşmesi arasında yakın bir bağlantı olduğunu varsaymıştır. McCarthy ve Zald, bu yaklaşımın toplumsal hareketlerin medya, yetkililer, diğer taraflarla ilişki ve etkileşim konusunda bir dizi kavram ve önermeler içerdiğini belirtmiştir. Buna göre kaynak mobilizasyonu, kitlelerin seferberlik sorunlarına, bir ülkede hoşnutsuzluk üreten sebeplere, taktiksel seçimlere, başarı için gerekli olan toplum ve hareketlerin altyapısına vurgu yapmaktadır. Kaynak seferberliği yaklaşımı, hem toplumsal desteği hem de toplumsal hareket fenomeninin kısıtlılıklarını vurgulamıştır. Harekete geçirilmesi gereken kaynakların çeşitliliğini, top-

- 1 Kolektif hareketlerin detaylı bir değerlendirmesi için bknz: Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 1998, Random House New York.
- 2 Gerald F. Davis, Doug McAdam, W. Richard Scott, Mayer N. Zald, *Social Movements and Organization Theory*, Cambridge University Press, 2005, s. 15.
- 3 Smelser, Neil J., Killian, Lewis M. and Turner, Ralph H.. "social movement", *Encyclopedia Britannica*, 11 Nov. 2022, <https://www.britannica.com/topic/social-movement>.
- 4 Doug McAdam and W. Richard Scott, "Organizations and Movements", *Der.*, Gerald F. Davis, Doug McAdam, W. Richard Scott, Mayer N. Zald, *Social Movements and Organization Theory*, Cambridge University Press, 2005 s.6

görsel

lumsal hareketlerin diğere gruplarla bağlantılarını, hareketlerin başarı için dış desteğe bağımlılığını ve yetkililerin hareketleri kontrol etmek veya birleştirmek için kullandığı taktikleri incelemiştir. Bu yaklaşımda toplumsal hareket örgütlerinin de bir takım stratejik görevleri olduğu belirtilmiştir. Bunlar arasında destekçileri harekete geçirmek, mevcut yapıdan fayda sağlayanları etkisiz hale getirmek veya sempatanlara dönüştürmek başta gelir.⁵ Diğer yandan toplumsal hareketlerin üyelerinin davranışları, toplumsal düzenin temelde olduğu gibi devam edeceği varsayımını yansıtmaz. Bunun yerine, insanların kendilerini bir hedefin peşine düşmeye adanlarsa toplu olarak sosyal değişimi getirebilecekleri veya engelleyebilecekleri inancını yansıtır.⁶ Ayrıca kitlesele hareketlerde ikilemler ortaya çıkabilir çünkü bir amaca ulaşabilen şey, başka bir amaca ulaşmayı amaçlayan davranışla çatışabilir. Toplumsal hareketin hedeflerinde değişim meydana geldiğinde bunu hareketi zayıflatmadan kurgulayabilmek önemli bir görevdir.⁷ 1960'lı yıllarda Muhammed Rıza Pehlevi'nin protesto gösterilerini kontrol altına alması sadece iktidarın gücüyle ilgili değildir, muhalefetin amaçları bütünleştirmekte eksikliği de görülmüştür. 1979'a gelindiğinde devrim liderlerinin bu tecrübeyle gerektiğinde şiddet kullanarak, toplumsal hareketin amaç çatışmalarını kontrol altında tuttukları bilinmektedir. McCarthy ve Zald'ın "toplumsal hareket liderleri, yetkilileri değişime yöneltmek için pazarlık, ikna veya şiddet kullanır. Taktik seçimleri, otoritelerle ilişkilerin önceki tarihine, önceki karşılaşmaların göreceli başarısına ve ideolojiye bağlıdır." ifadeleri İran'da 1979 Devrimindeki taktiksel başarının bir yönünü göstermektedir.

Tarrow'a göre "Toplumsal hareketlerin açıklaması zor ama gerçek bir gücü vardır. Başarısız olduklarında bile eylemleri önemli siyasi, kültürel ve uluslararası değişiklikleri harekete geçirmiştir."⁸ Wiktorowicz'in yaklaşımı Tarrow ile örtüşür ona göre "yeni mağduriyetler üreten yapısal gerginlikler ve kurumlar siyasi istikrarsızlığa neden olabilecek patolojik işlev bozuklukları üretir."⁹ İran'da Tütün İsyanı'ndan itibaren her hareketin bir sonraki sürecin provası olduğu belirtilmelidir. 1905 Anayasa Devrimi ve bu süreçteki mücadele ile İran halkının bir parlamentoya kavuşabilmesinin ilerleyen dönemde sembolik bir seviyede kalması, İran halkının tepkilerini kronikleştiren önemli bir sorundur. Eğer kurumsal kapasite toplumsal yapıya uyum sağlayamazsa toplumun talepleri, hayal kırıklığı ve siyasi düzensizlikle sonuçlanır.¹⁰ McAdam ve Scott'un çalışması da bu konuda benzer bir yaklaşım

5 John D. McCarthy, Mayer N. Zald, "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory" American Journal of Sociology, Vol. 82, No. 6 (May, 1977), s. 1216-17.

6 Encyclopedia Britannica, Aynı Madde.

7 McCarthy, Mayer N. Zald, a.g.m., s. 1217.

8 Sidney G. Tarrow, Power in Movement Social Movements and Contentious Politics, Cambridge University Press, 2011, s. 1; Ayrıca detaylı bir literatür taraması bkz aynı eser.; Hank Johnston, Nationalism, Nationalist Movements, and Social Movement Theory, Blackwell Publishing. 2004.

9 Quintan Wiktorowicz, Islamic Activism A Social Movement Theory Approach, Indiana Univ. Press, Indiana 2004, s.7.

10 Wiktorowicz, a.g.e., s. 7.

görsel

Akademik
Bakış

321

Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

benimsemiştir: “süreklilik gösteren toplumsal hareketlerde örgütsel yapı (liderlik, idari yapı, katılım teşviki gibi) gereklilikler ortaya çıkar.”¹¹ Nitekim bu örgütsel teşvik, kucaklama geniş çaplı sorunlar karşısında psikolojik bir yalnızlık ve güçsüzlük hissi yaşayan kitlelere aidiyet ve güçlenme duygusunu yeniden kazandırmak için önemli bir destek verebilir.¹² Morris ise bir toplumsal hareketin başarısı için insanların hayatlarının bazı yönleri hakkında mağdur hissetmeleri ve buna karşı topluca hareket ederek durumu düzeltebilecekleri konusunda iyimser olmaları gerektiğini vurgulamıştır.¹³ Modern dönemde İran’da gerçekleşen kitlesel hareketler, İran halkının kendilerini mağdur hissettikleri uygulamalara karşı gelme reflekslerine sahip olduğunun örneklerini sunmaktadır. Bu çalışmada, Tütün İsyanı’ndan itibaren bu alt yapı ortaya koyulmuştur. İran’da gelişen kitlesel protesto hareketlerinin genel özellikleri ve yönetsel hatalar değerlendirilmiş, toplumsal hareket teorisi çerçevesinde İran’daki farklı dönemlerde gelişen toplumsal hareketler amaçları, stratejileri ve taktikleri açısından birbirleriyle nasıl ilişkilidir ve toplumsal hareket teorisi çerçevesinde nasıl değerlendirilebilir sorusuna cevap aranmıştır. Bu çerçevede çalışma, İran halkını protest bir toplum olarak ifade edebilmenin tarihsel kanıtlarının mevcut olduğunu ve yönetsel baskıların, halkın beklentileri gerçekleşmedikçe tepkilerini de daimi olarak yok edemediği varsayımına dayanmaktadır. Konu makale genişliğinde ele alınacağı için toplumsal hareket teorisi İran’da kitlelerin bir araya gelmesine etki eden temel yönetsel karar ve uygulamalara karşı İran halkının tarihsel talep ve tepkileri bağlamında analitik bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Tütün İsyanı

Tütün İsyanı’nın arka planı, 1872’deki Reuter İmtiyazı sürecinde gelişmiştir. Bu anlaşma, Julius Reuter’a yetmiş yıl boyunca İran’ın petrol dahil olmak üzere tüm maden kaynaklarını işlemek-işletmek haklarını tekelinde bulundurma imkânı sağlamıştır. İran halkı, 1872’de Nâsirüddin Şah ile Julius Reuter arasında imzalanan bu anlaşmadan itibaren Şah’ın yabancı müdahalesine ülke çıkarlarını sunmasından rahatsızdır. Bu süreçte gelişen tepkiler sonucunda Nâsirüddin Şah, anlaşmayı iptal etmek zorunda kalmıştır.¹⁴ İran toplumunda gelenekselleşen yabancı karşıtı tutum, dış aktörlerle sürdürülen ilişkilere karşı daima bir tepki bulmuştur. İran tarihinde protesto gösterilerinde muhalefeti bir araya getiren ortak nokta, bu süreçten itibaren sürekli olmuştur.¹⁵

11 Doug McAdam and W. Richard Scott, a.g.m., s.6.

12 Wiktorowicz, a.g.e., s. 7.

13 Morris, Aldon, “Reflections on Social Movement Theory: Criticisms and Proposals”, *Contemporary Sociology*, Y. 2000, S. 29(3), doi:10.2307/2653931, s. 445.

14 Parviz Mina, “Oil Agreements in Iran, 2004”, <http://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran>, Erişim Tarihi, 16.07.2016.; Nikki Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Iranian Tobacco Protest of 1891-1982*, Routledge, 2012, s. 5. ; Seçil Özdemir, *İran Devrim Süreci Ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri (1945-1989)*, ATAM, Ankara 2022, s.25.

15 Keddie, a.g.e., s. 3-5.

1890'da Binbaşı Gerald F. Talbot'a yerli İran tütün ticaretinde tekel veren bir taviz ve Kaçar yönetimine karşı mevcut hoşnutsuzluk, İran tarihinde kitlesele protestolara dönüşen ilk siyasi eylemi ortaya çıkarmıştır. 1891-1892'de Tütün imtiyazına karşı protesto, modern İran tarihindeki ilk başarılı kitle hareketidir ve protestocuların imtiyazın toptan iptal talebinde zafer kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece Nâsirüddin Şah'ın saltanatının sonuna gelmesinin bir İngiliz şirketine Tütün imtiyazı verilmesiyle başladığı söylenebilir.¹⁶ Bir diğer önemli nokta ise din adamlarının toplumsal muhalefete liderlik rolü bu dönemden itibaren gelişmeye başlamıştır. Tütün imtiyazından farklı olarak Reuters'a verilen imtiyaz bir şahsa verilmiştir. Bu durumun İran'ın kalkınmasına ve Rus etkisine karşı korunmasına destek olacağını düşünen Malkam Han gibi bazı yetkililer, İran'ı Rusya'ya karşı güçlendirmenin tek yolu olabileceğini düşündükleri Reuter imtiyazını desteklemişlerdi. Buna karşın, Tütün İmtiyazı'na muhalif hareket sırasında, Malkam Han gibi modernleşme taraflarının çoğu İran hükümetine karşı ulema ve muhalefete ittifak halindedir.¹⁷

Tütün İsyanı'nı ortaya çıkaran ve protestoların güçlenmesine sebep olan süreçte çıkarları zarar gören tütün tüccarlarının ulemeden yardım istemesi önemlidir.¹⁸ Tarrow'un belirttiği gibi "toplumsal hareketin ortak paydası çıkardır.¹⁹ İran siyasi tarihinde toplumsal hareketlerin ortak paydada bütünleşmesi zaman almıştır ancak bu noktada gelişen etkiyi en iyi gözlemleyen ve değerlendiren grup din adamları olmuştur. Üreticilerin bu boykotuna yön veren asıl gelişme, Tahran ulemasından Hacı Mirza Aştiyani ve Necefli bir ulema olan Hacı Mirza Muhammed Hasan Şirazi'nin İran'da tütün içilmesini yasaklayan fetvasıdır. Fetvaya hemen hemen tüm İran halkı destek vermiştir. Nâsirüddin Şah'ın en yakınları ve gayrimüslimler bu fetvaya uymuştur. Küçük risaleler yazılıp çoğaltılarak hükümet aleyhine bir kamuoyu oluşturulmuştur. Pasif direnişin yanında Tahran başta olmak üzere birçok şehirde din adamlarının desteği ile protesto gösterileri yapılmıştır.²⁰ Sokaklarda cihat sloganları atılmaya başladığında hükümet Aştiyani'den Tahran'ı terk etmesini ya da Tütün üzerindeki yasağı kaldırmasını istemiştir. Onun cevabı Tahran'dan ayrılmak olduğunda, halkın tepkisi sarayın etrafını saran bir gösteri ile yükselmiştir. Halkın üzerine ateş açılması da olayları yatıştırmamıştır. Şah, Aştiyani'den Tahran'da kalmasını istemek ve Tütün İmtiyazı'nı feshetmek zorunda kalmıştır.²¹

16 Keddie, a.g.e., s. 3-5.

17 Nikki R. Keddie, "The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran", Past & Present No. 34 (Jul., 1966), s.72.

18 Asaf Hüseyin, İran'da Devrim ve Karşı Devrim, (çev: Taha Cevdet), Pınar Yay. Ekim 2011, s.66

19 Tarrow, a.g.e., s.10.

20 Celal Metin, "İran'da Ayaklanma Geleneği ve Halk Hareketleri (1979 İslam Devrimine Kadar)", Şennur Şenel, der. İran'da Son Olaylar Nedenleri ve Yansımaları, İran Türkleri Düşünce Platformu, Berikan Yayınevi, Ankara 2018. s. 74-75.

21 Hüseyin, a.g.e., s. 66.

görsel

Akademik
Bakış
323
Cilt 17
Sayı 33
Kiş 2023

Tütün İsyanı, İran'da hükümete ve yabancı nüfuzuna muhalif kitlelere cesaret vermiştir. Batılı aktörlerin çıkarlarını ilgilendiren bir konuda bile hükümeti yenmenin mümkün olduğuna dair inanç artmıştır. Bu isyan, İran'da ulemanın, yönetimin kararlarından memnun olmayan halkın, tüccarlar ve reformcuların dahil olduğu ilk başarılı ittifaktır.²² Süreç ulemanın siyasi olarak gücünü ortaya koymakla kalmamış, tüccarlar ve ulemanın dayanışmasını temellendirmiştir. Ulemanın halkın sorunları konusunda ön plana çıkması, siyasi aktivist ve lider rollerinin güçlenmesi din adamları ve İran halkını ilerleyen dönemde din adamlarının öncülük edeceği başkaldırı süreçlerine hazırlamıştır.²³ I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle gelişen kaos döneminde, daha sonraki protestolarda bu birliktelik yeniden ortaya çıkmış ve ilk olarak Anayasal Devrim sırasında etkisini göstermiştir.²⁴ Dini modernistler ve anti-modernistlerden liberallere ve sosyal demokratlara kadar çok çeşitli ideolojiler, devrimci dönemin söylemlerini şekillendirmeye yardımcı olmuştur.²⁵ İran'da muhalefetin güç kazanmasında bu sürecin etkisi yadsınamaz.²⁶

Tütün İsyanı, İran'ın dış ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bunun en önemli sebebi dış aktörlere sunulan tavizlerdir. Avrupa'nın mali ve siyasi kontrolünü artıran ve "midas dokunuşu" olarak tabir edilen bu yöntemle Osmanlı İmparatorluğu borçlarını ödeyemediği için büyük ölçüde Avrupa'nın mali kontrolü altına alınmıştı. İran halkı ise bir çeşit kapitülasyon süreci olan bu imtiyazlara karşı direnmiş ve nihayetinde aynı nedenden dolayı devrimin eşğine gelerek bu kararı iptal ettirmiştir.²⁷ Afary, bu durumun kapitalist bir dünya ekonomisi bağlamında, Avrupa'daki bir ekonominin küresel olarak ortaya çıkmasıyla Batılı olmayan toplumların siyasi ve sosyal ortamını, sosyal ilişkileri nasıl etkilediğini vurgulamıştır.²⁸

Tütün İsyanı, İran tarihinde neredeyse eşi görülmemiş bir olaydır. Katouzian'ın değerlendirmesi bu ayaklanma ile İran halkının ilk kez barışçıl bir şekilde, açık ve iyi tanımlanmış bir amaç için isyan ettiğiidir. Keyfi devlet otoritesi ise ilk kez bir kamu talebini bastırmak ya da şiddetle devirmek yerine boyun eğmiştir. İran tarihinde o güne kadar deneyimlenmiş olan Avrupa siyaset pratiğine en yakın kitlesel hareket olarak değerlendirmiştir.²⁹

Anayasa Devrimi

I. Dünya Savaşı ile İran topraklarının Rusya ve Britanya arasında nüfuz alanlarına bölünmesinin etkisiyle Batı'nın siyasal, ekonomik, bilimsel gelişmele-

22 Keddie, Religion and Rebellion s. 3-5.

23 Hüseyin, a.g.e., s. 66

24 Keddie, Religion and Rebellion s. 3-5.

25 Janet Afary, History and Society of the Modern Middle East, Columbia University Press, 1996, s. 8.

26 Bahman Nirumend, Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran), (çev: Arif Gelen), Anadolu Yay., Ankara 1968, s.23.

27 Keddie, Religion and Rebellion, s. 3-5.

28 Afary, a.g.e., s. 8.

29 Homa Katouzian, "The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran," Middle Eastern Studies, N.47, V.5, Y.2011, s. 759.

rinden haberdar ve kendi ülkelerinde bu yöndeki eksiklerden rahatsız aydın bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu aydınlar, mevcut düzenin kendi talep ve isteklerini karşılama konusunda yetersizliğini vurgulamıştır. Bu gelişmelerle aynı dönemde posta, telgraf, gazete, kitap gibi iletişim araçlarının yaygınlaşması, farklı bölgelerde yaşayan fakat benzer sorun ve taleplere sahip kesimler arasında irtibatı geliştirmiştir. Kırsal ve şehirli nüfus arasındaki mesafe kapanmaya başlamıştır. İletişimin zamanla artması, benzer sorunların, taleplerin farkına varılmasına ve ortak kader anlayışının gelişmesine etki etmiştir. Bu dönem İran'da bazı devlet görevlilerini, aydınları, din adamlarını, tüccarlar ve üreticileri bütünleştiren millet olmak, İranlılık, ülkenin kalkınması ve ilerlemesi yönündeki benzer talepler olmuştur.³⁰

İran'da meşruti yönetim ve anayasa talebi, 19.yüzyılın son çeyreğinde aydınların gizli basın-yayın ve yurt dışı faaliyetleri ile başlamıştır. 20. yüzyılın birkaç yıl öncesinde aydın, siyasetçi, tüccar ve din adamlarınca kurulan ve iletişimi sağlayan ilk gizli örgütler (Encümen) ortaya çıkmıştır. Ancak isyan, ayaklanma veya başkaldırıya sebep olan ilk gelişmeler ekonomik nedenlerle esnaf ve üretici kesimin tepkisi ile başlamıştır.³¹ Mutlak ve keyfi yönetimin kaosa tek alternatif olarak görülmesi gibi kaos ise her zaman keyfi yönetimin doğal alternatifi olarak görülmüştür. Katouzian'a göre geleneksel İran isyanlarının amacı, adaletsiz bir hükümdarı devirmek ve onun yerine adil bir hükümdar geçirmektir. Aksi takdirde keyfi yönetim doğal; dolayısıyla hem gerekli hem de kaçınılmaz bir fenomen olarak görülmüştür. Yasal hükümet, sadece keyfi yönetimin değil aynı zamanda kaosu da karşıtıydı ancak hukukun yokluğu, zorunlu olarak siyasetin yokluğu anlamına geliyordu. Nitekim özgür düşünce ve eylemler sadece toplumun hak ve yükümlülüklerinin tanımlandığı uzun vadeli bir yasal çerçeve içinde mümkün olabilirdi.³² Bu fikirler, Anayasa Devrimi'ni ilk aşamada barışçıl bir şekilde başlatmış ve başarılı olmuştur ancak daha sonraki gelişmeler şiddetli çatışmalara ve iç savaşa yol açmıştır.³³ Bu dönemde ekonomideki kötü gidişe bir günah keçisi göstermek isteyen Tahran Valisi Mirza Ahmad Ala al-Dowleh çarşı esnafını hedef almıştır.³⁴ Şeker fiyatlarındaki artışı bahane eden Tahran Valisi Mirza Ahmad Ala al-Dowleh, şeker tüccarlarının istifçilik yaptıklarını ileri sürerek yaşlı ve çok saygı duyulan din adamları dahil bir kaç kişiyi falakaya yatırmıştır. Bu olaya gösterilen tepki ile ertesi gün çarşı kapanmıştır. Çok sayıda muhalif valinin keyfi davranışını protesto etmek ve hükümete karşı geleneksel bir öfke gösterisi olarak Hz. Abdülazim'in türbesine gitmiştir.³⁵ Bu durumda, tüm sosyal sınıfların paylaştığı amaç hukukun tesisi ve keyfi hükümetin kaldırılmasıdır.

30 Ebu'l Fazl Dilaveri, Modern İran'da Şehir, Kimlik ve Siyaset, İçinde: İran: Ulusal Kimlik İnşası, Hamid Ahmedi, der., (çev. Hakkı Uygur), Küre Yay. İstanbul 2020, s. 145.

31 Ervand Abrahamian, Modern İran Tarihi, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2011, s. 57.

32 Katouzian, a.g.m., s. 759.

33 Katouzian, a.g.m., s. 760.

34 Abrahamian, a.g.e., s.57.

35 Abrahamian, a.g.e., s.60.

görsel

Akademik
Bakış

325

Cilt 17

Sayı 33

Kış 2023

Ayrıca sosyal ve ekonomik modernleşme çerçevesinde bölgesel gündemler de vardır.³⁶

Anayasa Devrimi'nde ilk aşamada adil bir düzen için adaletane beklentisi ön plandayken zamanla aydınların etkisiyle yazılı bir anayasa ve meclis talebi ortaya çıkmıştır. Anayasacılar, daha az yasal kısıtlama için kampanya yürütmüşlerdir. Abrahamian, anayasa taraftarlarının amaçlarını “daha az otorite değil, keyfi otorite” karşıtı olarak özetlemiştir.³⁷ İran'da hukuk talep etmek için farklı güçleri bir araya getiren sınıf çatışması değil devlet-toplum çatışması olmuştur. Hareketin önde gelen isimlerinden Seyyid Cemaleddin İsfahani'nin açıklamasını Abrahamian şu şekilde aktarmıştır: “durumu ve beklentiyi yöneten yasa ve yalnızca yasadır ve yasa dışında kimsenin kuralı geçerli değildir. Meclis hukukun koruyucusudur... Tek kelimeyle, ülkenin kalkınması, her milletin temeli ve her milletin dayanışması hukukun uygulanmasından doğar.”³⁸ Yönetime karşı ayaklananlar yalnızca tüccarlar ve esnaflar değil neredeyse tüm (kentsel) toplum ve din adamlarıdır.³⁹ Yerli üretici ve tüccarlarla yakın ekonomik ilişkileri olan ulemanın destek verdiği gösteriler, Tabatabai, Bihbehani, Fazlullah Nuri, Muhammed Kazım Horoshani, Abdullah Mazenderani gibi etkin ulemanın liderliğinde tüccar, esnaf ve medrese öğrencileri olmak üzere geniş bir katılımla büyümüştür.⁴⁰ Ulema ile Anayasacı aydınlar arasındaki ortak nokta, meclisin açılmasını istemelelidir. Tütün İsyanı'nda olduğu gibi bu süreçte de ulema halka liderlik edebileceğini, İran halkını zalim hükümdara karşı harekete geçirme gücüne sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁴¹

Ocak 1906'da protestocular, *edalat-khaneh* adını verdikleri bağımsız adli mahkemelerin kurulmasına ilişkin taleplerinin Şah tarafından kabul edilmesi üzerine Tahran'a dönmüşlerdi.⁴² Muzafferüddin Şah, Ağustos 1906'da sadrazamı Ayn ed-Devle'yi görevden almış ve meclisin açılacağı sözünü vermiştir.⁴³ Buna rağmen 1906'dan sonra İran'da karşılıklar devam etmiştir. Katouzian'ın ifadesiyle “bu zafer birçok devrimcinin umduğu gibi ülkeyi bir gecede yeryüzü cennetine çevirmedi ve çeviremezdi.”⁴⁴ Mutlak ve keyfi yönetime karşı başarılı geleneksel İran isyanları, her zaman genel bir kargaşaya yol açmıştır. Anayasa Devrimi'ni takip eden süreçte I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle İran'ın parçalanacağına dair gerçek ve büyük ölçüde haklı korkular vardır. Bu kaotik durumun etkisiyle anayasacılık hızla itibarını yitirmiş ve Rıza Han Pehlevi'nin keyfi yönetime yol açan Şubat 1921 darbesi

36 Katouzian, a.g.m., 759.

37 Abrahamian, a.g.e., s.60.

38 Abrahamian, a.g.e., s.60.

39 Katouzian, a.g.m., s.759.

40 Hüseyin, a.g.e., s. 67.; Celal Metin, a.g.m., s. 76

41 Hüseyin, a.g.e. s. 71.

42 Katouzian, a.g.m., s. 771

43 Celal Metin, ibid, s. 78

44 Katouzian, a.g.m., s. 773

gerçekleşmiştir.⁴⁵ Metin, 1926'da Rıza Şah taç giyene kadar İran ve sınırlarında gelişen ayaklanma ve isyanları siyasi otorite ve kontrolün değişim sürecindeki krizler olarak ifade etmiştir.⁴⁶ Rıza Şah, muhaliflerini öldürtmüş ya da hapis ve sürgün cezasıyla uzaklaştırmıştır. Rıza Şah'ın iktidarı döneminde, çoğunlukla sosyalist-sosyal demokrat örgütlenmeler; petrol bölgelerinde işçi grevleri; orta veya düşük derece unvanlara sahip Şii din adamlarının örgütlediği yenilik karşıtı başkaldırıları görülmüştür.⁴⁷

Anayasa Devrimi, İran'da toplumsal, siyasi dayanışmanın ve milli kimliğin derinleşmesinde dönüm noktası kabul edilmektedir. I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu kaos, bu süreci kesintiye uğratmış, merkezi yönetim karşıtı hareketlerin artması milli birlik kavramının zarar görmesine sebep olmuştur. Bu duruma tepki duyan aydınların gündeminde ise ulusal kimlik inşası ön plana çıkmıştır. İran'ın etnik, dilsel, dinsel farklılıklardan izole edip aynılaştırmayı çözüm olarak önermişlerdir. 1921'den itibaren Rıza Şah'ın idaresinde bu İranlılaştırma projesi uygulanmıştır. Bu dönem Anayasa Devrimi ile oluşturulan encümen idareleri de yönetimin atadığı bürokratların idaresine verilerek hiyerarşik yapıda yeni bir model oluşturulmuştur. Bu model içinde meclisin rolü sembolik bir hal almıştır.⁴⁸ Abrahimiyan, Anayasa Devrimi'ni ülkeyi parçalanmanın eşiğine getiren kargaşa kapılarını aralamış bir süreç olarak değerlendirmiş, devrimin gerçekleşmesi ve sonrasında nispeten kolay bir şekilde kazanımların kaybedilmesine merkezi otoritenin zayıflığını sebep göstermiştir. Yine de bu dönem oluşturulan temel yasa ve ek belgesi 1979 Devrimi'ne kadar sembolik olsa da İran'da temel yasa olarak geçerliliğini sürdürmüştür.⁴⁹

1953 Darbesi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Cephe'nin lideri olan Muhammed Musaddık, ilk olarak Rıza Şah'ın İran'da yönetimi ele geçirmesi sürecinde halkın karşısına çıkmıştır. Rıza Han'ın Pevlevi tahtına geçmesi, tüm otoritenin tek adama ait olması ve pratikte anayasanın işlevsiz kalacağı gerekçesiyle Musaddık, Rıza Şah'a muhalefet etmiştir. 1925'te Rıza Şah tahta geçtikten sonra Musaddık bu muhalefeti sebebiyle sürgünle cezalandırmıştır.⁵⁰ 1920'lerde İran'ı içinde bulunduğu kargaşadan çıkartacak bir kurtarıcı olarak Rıza Şah'ı görenler, 1930'larda durumun düşündükleri gibi olmadığını anlamışlardır. Rıza Şah'ın otoritesini güçlendirmeye yönelik uygulamaları günden güne artmıştır.⁵¹ Sert ve acımasızca girilen bu uygulamalar, din adamlarını sarsmakla beraber, onları saf dışı edememiştir. Ayrıca Rıza Şah'ın eğitim ala-

45 Katouzian, a.g.m., s. 773

46 Celal Metin, ibid, s.81.

47 Celal Metin, ibid, s.81.

48 Dilaveri, a.g.e., s.148-149.

49 Abrahamian, a.g.e., s. 48.

50 Nirumend, a.g.e., s. 26, 63.

51 Homa Katouzian, "Mosaddeq's Government in Iranian History Arbitrary Rule, Democracy, and the 1953 Coup", Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, der., Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran, Syracuse University Press, 2004, s. 3-4.

gazi

Akademik
Bakış

327

Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

nındaki reform hareketleri ile halkın düşünme ve akıl yürütme imkanı gelişmiştir.⁵² Rıza Şah'ın halktan uzak ve kendisine destek olacak her kesimi karşısına alan uygulamaları sonunda müttefik kuvvetler 1941'de Rıza Şah'ı tahttan indirip yerine oğlu Muhammed Rıza'yı getirmişlerdi. Musaddık'ın sürgün hayatından kurtulup yeniden siyasete dahil olması da bu sürece denk gelmiştir. Musaddık, 1943'te milletvekili seçilerek meclise girmiş ancak 1947 seçimlerinde hile yapıldığını ileri sürerek bir süre siyasetten çekilmiş olsa da ülke meselelerinden uzaklaşmamıştır.⁵³ 1949 sonbaharında yeni seçimler yaklaşırken M. Rızâ Pehlevî'ye muhalif kuruluşların katıldığı Cephe-i Millî, Musaddık'ın önderliğinde kurulmuştur. Bu dönemde seçimleri kazanıp yine meclise girmeyi başarmıştır.⁵⁴ Musaddık, uzun yıllar süren politik mücadelenin ardından İran petrolünün ve petrol endüstrisinin millileştirilmesine ve işletilmesine dair kanunun meclisten geçmesini sağlamış, aynı yıl meclis tarafından başbakanlığa seçilmiştir. (1951).⁵⁵

Musaddık, Başbakanlığı döneminde iç ve dış muhalefetle karşılaşmıştır. Musaddık, halk desteğine popülist güven beslemek ve buna başvurmak için elitist ve kayırmacı siyasetin dar sınırlarına, değerlerine meydan okuyan yönüyle kendinden önceki politikacılardan farklıdır. Seleflerinden farklı olarak Musaddık, İngiliz emperyal hegemonyasına meydan okuyan, demokratik ve sivil milliyetçi değerleri savunan bir hareketin başında görev almıştır. Bu nedenle onu yerinden etmek, birlite hareket eden yerli ve yabancı çabaları gerektirmiştir. Musaddık'ı devirmeye kararlı olan İngiltere, kapsamlı önlemlere başvurmuştur. Bununla birlikte bu tür önlemler, uyumlu İran işbirliği olmadan etkili olamazdı. Musaddık'ın yerli muhalifleri için de benzer şekilde önemli ölçüde İngiliz ve daha sonra ABD desteği olmadan tepkileri yetersiz kalacaktır.⁵⁶

Musaddık'ın İran'ın ulusal çıkarlarını koruma mücadelesinde ilk aşamada çarşı (*bazar*) esnafı ve önemli din adamları, onu aktif olarak desteklemiştir. Bununla birlikte, çarşının siyasi yönelimleri ve davranışları duruma özgüdür. Çarşıda Musaddık yanlısı duygular değişebilirdi çünkü değişebilecek zaruretler, sosyo-ekonomik çıkarlar gibi Musaddık'ın taraftarlarını etkileme gücü de çarşının sürece desteğini etkileyebilirdi. Ayrıca dış aktörler, Tudeh Partisi tehdidinde başvurarak Musaddık'a verilen desteği baltalayabilirdi. Tüm bu etkenleri göz önünde bulunduran İngiltere, Musaddık'ı hedef alan çabalarının çoğunu, resmi veya gayri resmi lonca aktivistlerinin yanı sıra mafya liderlerine, küçük siyasi simsarlara ve dedikoduculara güvenerek,

52 Asef Bayat, Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset, (çev: Özgür Gökmen, Seçil Deren), İletişim Yayınları, 2006, .s. 170.

53 Katouzian, a.g.m., s. 3-4.

54 "Musaddik Muhammed", <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>, TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2020 yılında Ankara'da basılan 31. cildinde, ss. 228-229.

55 Aynı Madde.

56 Fakhreddin Azimi, "Unseating Mosaddeq the Configuration and Role of Domestic Forces", Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, der., Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran., Syracuse University Press, 2004, s. 30-31.

çarşıda hoşnutsuzluğu teşvik etmeye ve korkuyu harekete geçirmeye odaklamıştır.⁵⁷ Dış aktörlerin bu propaganda faaliyetleri Rıza Şah'ın baskıcı politikalarının etkisiyle gelişmiştir. Zira, İran siyasi tarihinde temel bir problem kabul edilen güvensizlik sorunu, İran'da muhalif hareketleri gizli örgütlenmelere yöneltmiştir. İran'da muhaliflerin otoriter yönetimden gizli iletişim kurma çabaları, çeşitli irtibat grupları, kapalı yapılar, bir çeşit dedikodu mekanizması geliştirmiştir. Uzun vadede çarşı esnafının, din adamlarının, kadınların, öğrencilerin kendi iletişimlerini sürdürdükleri Dovres (çember), Hey'et, Jelase gibi yer altı toplantı organizasyonları geliştirilmiştir. Bu dönemde Musaddık'ın politikalarından rahatsız dış aktörler için bu gruplarda yayılan söylentiler önemli etki yaratmıştır. İran'da bağımsız siyaset, basın yayın araçlarının yokluğunda, siyasi bilgilerin, fikirlerin çarşıya aktarılmasının en yaygın ve hızlı yolları bu toplantı sistemleri olmuştur. Çarşı tüccarları ve mensuplarının müşterilerine haber, bilgi aktarımı ve bu bilginin tüm eksikliklerine rağmen toplumun tüm kesimlerine ulaşan etkili bir iletişim aracı olan çarşı "söylentisi" haline gelmesi toplumsal iletişimde önemli bir araçtır. Gerekirse siyasi görüşler veya dedikodular bir Güney Tahran pazarının en ücra köşelerindeki cami, kervansaray, atölye ve çay evlerine, saatler içinde İran'ın diğer şehirlerine hatta İran dışındaki ülkelere bir-iki gün içinde iletilebilirdi.⁵⁸ İran toplumunda baskı sonucu gelişen bu iletişim sistemi Diani'nin "toplumsal hareket: ortak kolektif kimlikler temelinde siyasi veya kültürel çatışmalara giren çok sayıda birey, grup ve örgüt arasındaki gayri resmi etkileşim ağlarıdır."⁵⁹ Tanımıyla örtüşmektedir.

Musaddık Hükümeti'ne karşı geliştirilen bir diğer yöntem ambargolarla İran'ın ekonomik olarak çıkmaza süreklenmesidir. Petrol anlaşmazlığının erken çözümüne ilişkin artan karamsarlık, ümit vermeyen ekonomik beklentiler, mali zorluklarla birlikte, mülk sahibi, tüccar ve girişimci tabakanın daha geniş kesimleri bu durumdan Musaddık'ı sorumlu tutmaya başlamıştır. Bu süreçte karamsarlık ve hoşnutsuzluk üretme çabaları önemli rol oynamıştır. Ciddi mali kısıtlamalar, yetersiz gelirler, hükümetin refah önlemlerine veya istihdam yaratmaya yeterince katılmasını engellemiştir. Bu bağlamda artan yoksulluk, işsizlik ve eksik istihdam, bir hoşnutsuzluk enerjisi yaratmaya yardımcı olmuştur. Dış müdahalelerle şiddetlendirilen bu kaos süreci, Musaddık muhalifleri için manüplasyon aracı oluşturmuştur.⁶⁰ Belirtildiği gibi, bir diğer manüplasyon aracı ise İran'a yönelik komünist tehdit olmuştur. Musaddık Başbakan olduktan sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD) yetkilileri, Britanya ile petrolün millileştirilmesi konusundaki anlaşmazlığın, Sovyet yanlısı Tudeh'i güçlendirmesinden ve İran'ın giderek

57 Azimi, a.g.m., s. 30-31.

58 William Miller, "Political Organization in Iran: From Dowreh to Political Party", Middle East Journal, Spring, 23(2), 1969, s.164.

59 Maria Diani, "The Concept of Social Movement", The Sociological Review, 40(1), 1992, s.1.

60 Fakhreddin Azimi, a.g.m., s. 30-31.

görsel

Akademik
Bakış
329
Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

Sovyetler'in desteğine bağımlı hale gelmesinden endişelenmiştir. Bu kargaşa ortamında Musaddık, 17 Temmuz 1952'de istifa etmek zorunda kalmıştır. Milliyetçilerin ve komünist Tudeh Partisi'nin başlattığı isyanlar üzerine 22 Temmuz'da tekrar Başbakanlığa getirilmiş ve Savunma Bakanlığı da onun uhdesine verilmiştir.⁶¹ Bu duruma rağmen Musaddık, Ayetullah Abulkasem Kaşani gibi kendi destekçisi olan önemli isimlerle ters düşmüştür. Bu desteğin azalmasıyla sonraki aylarda kaosun tırmanması Musaddık'ın kötü gidişin sorumlusu görülerek desteğini yitirmesine sebep olmuştur.⁶² Muhammed Rıza Şah, ABD ve İngiltere'nin planlarına uyarak 16 Ağustos 1953'te Musaddık'ı görevinden azlettiğine dair bir kararname yayımlamıştır. Musaddık, halkın desteğiyle bu kararı akamete uğratıp şahı Roma'ya kaçmak zorunda bıraktıysa da sokak gösterilerinin üçüncü günü Amerikan ve İngiliz istihbarat örgütleriyle iş birliği yapan General Fazlullah Zâhidî'nin düzenlediği bir hükümet darbesiyle Musaddık iktidardan düşürülerek tutuklanmış ve Şah yeniden İran'a dönmüştür.⁶³ Kitlelerin ortak amaca yönelik inancın zayıflaması, ortaya çıkan yapısal gerginlik gibi faktörler toplumsal hareketler için stratejik bir ikilem yaratır. Kitlelerin şikayetlerini azaltma yollarının keşfedilmesi, kalkışılan hareketin başarıyla sonuçlanacağı konusunda inancın zayıflaması, Musaddık'ın devrilmesi sürecindeki gibi başlangıçta var olan desteğin kaybedilmesine ve hareketin başarısızlığına sebep olabilir.⁶⁴

Britanya ve ABD'nin ortak planı olan AJAX operasyonu ile Başbakan Muhammed Musaddık devrilmiştir. Bu son, İran seçkinlerinin esas olarak 1906 Anayasa Devrimi sırasında formüle edilmiş olan ve Musaddık'ın direnişi ile deneyimlenen, meşru ve şiddet içermeyen direnişten açık bir kopuşu işaret etmiştir. Batı müdahalesinden ve onların sömürge sisteminden kurtulma fikri, Şah'ın baskıcı rejimine son verme hayali kuran herkes için bir ilham kaynağı olmuştu.⁶⁵ Bayat'ın belirttiği gibi, "*Pasif ağı ile eylemi birbirine bağlayan şey, ortak tehdittir.*"⁶⁶ 1979 Devrimi öncesi İran'ın baskın entelektüel projesi olarak şiddetin İran entellektüellerinin dini ve laik kesimleri tarafından somutlaştırılma süreci, bu dönemden itibaren hız kazanmıştır. Şah'ın Musaddık'ın takipçilerine karşı yürüttüğü siyasi savaş, şiddet içermeyen siyasi söylemin azalmasıyla sonuçlanmıştır. Musaddık'ın 1906 Devrimi'nin liberal ve şiddet içermeyen değerleri ile yakın ilişkisi ve İran milliyetçiliğini

61 Mark J. Gasiorowski, "The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq", Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, der., Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran, Syracuse University press, 2004, s. 227-230.

(İran'da Tudeh'in yardımıyla komünist bir devrim gerçekleşebileceği ve iktidarın tamamen Sovyet tarafına çekilmesi endişesi Sovyetler Birliği dağılana kadar devam etmiştir.) "Musaddık Muhammed", <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>

62 Mark J. Gasiorowski, a.g.m., s. 227-230.

63 "Musaddık Muhammed", <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>.

64 John D. McCarthy, Mayer N. Zald, a.g.m., s. 1218.

65 Ramin Jahanbegloo, "Intellectuals and Society in Iran since 1953", Amir Sheikhzadegan; Astrid Meier, der., Beyond the Islamic Revolution: Perceptions of Modernity and Tradition in Iran Before and After 1979, De Gruyter, 2017, s.17.

66 Bayat, a.g.e., s. 47.

savunması, onun bir yandan emperyal hegemonyaya meydan okurken diğery yandan demokratik anayasacılığı teşvik etmesi konumunu güçlendirmişti. Buna rağmen başarısız olmuş ve 1953 Darbesiyle karşılaşmıştır. Jahanbegloo'ya göre, 1953 Darbesi'nin başarılı olması yalnızca dönemin İran kurumlarının siyasi zayıflıklarında değil aynı zamanda Musaddık'ın şiddete başvurmayan kişiliğı ve rakiplerine karşı güç kullanmamasıyla ilgilidir.⁶⁷ Musaddık'ın muhalifleri ona karşı sürekli olarak planlı ve stratejik şiddet kullanırken Musaddık'ın bundan kaçınması İran toplum hayatında karşılığını bulamamıştır. Nitekim M. Rıza Şah'ın İran'a döndükten sonra uyguladığı politikalar da sert iradeli keyfi bir yönetimle tüm demokrasi ve şiddetsiz çoğulculuk umutlarını yok etmiştir.⁶⁸

Kotouzian'ın da belittiğı gibi "hakların olmadığı yerde yasa yoktur."⁶⁹ İran halkı keyfi kurallarla oluşturulan otoriteye karşı isyan ettikten sonra kurulan yeni sistemler de keyfi olmuştur. Pehlevi Monarşisi kuralları tekleştirirken, toplum hak sahibi olmadığı için devlete karşı yükümlülük hissinden uzaklaşmıştır.⁷⁰ Şah'ın keyfi idaresinin güçlendiğı bu dönemden itibaren İran'da bu yapısal değışim, başta sosyo-ekonomik ilerlemeye eşlik eden siyasal az gelişmişliğin yarattığı gerilim olmak üzere birçok çelişkiye ve baskı altında olsa da muhalefetin sürekliliğine neden olmuştur.⁷¹

Beyaz Devrim

İran-ABD ilişkileri 1953'ten sonra hızla gelişmiştir. J.F. Kennedy yönetiminin baskısı altında olan Şah, ABD'nin teşvikiyle İran'da gittikçe kötüleşen koşullara altı maddelik reform programı ile çözüm bulmak istemiştir. Şah, toprak reformu, kadınların oy hakkı ve toplumsal sonuçlarıyla önemli unsurları meydana getiren okur-yazarlık seferberliğini dahil ettiği Beyaz Devrimi 1963'te resmen başlatmıştır. Bu reformlar, toprak sahibi üst sınıf ve orta sınıfların çıkarlarına tehdit oluşturmuştur. Din adamları kendi rollerini etkisizleştirme amacı taşıdığını ileri sürmüş ve kadınların oy kullanmasına tepki göstermiştir. Program muhalefet grupları tarafından Amerikan komplosu ve sahtekârlık olarak değerlendirilmiştir. Şah'ın İran'ın gelişmesi için gerekli gördüğü bu tedbirler toplumsal gerilimleri, var olan ekonomik, siyasi belirsizlikleri derinleştirmiş; rejime karşı başta ulema ve çarşı olmak üzere eski ittifakların yeniden canlanmasına sebep olmuştur.⁷² Toprak reformu, feodal beylerin gücünü kırmış, köylüleri küçük toprak sahiplerine ya da sonradan kente göç edecek olan kırsal nüfusa dönüştürmüştür. Ayrıca kırsal kesimde mülkiyet ilişkilerinin geliştirmiş ve genelde köylerle kentler arasında ve kırsal

67 Jahanbegloo, a.g.m., s.17.

68 Jahanbegloo, a.g.m., s.17.

69 Homa Katouzian, "Problems of Political Development In Iran: Democracy, Dictatorship Or Arbitrary Government?", British Journal of Middle Eastern Studies, 22, (1-2), 1995, s. 8-10.

70 Katouzian, a.g.m., s. 8-10.

71 Bayat, a.g.e., s.163.

72 Muhammed H. Pesaran, Economic Development and Revolutionary Upheavals in Iran, Haleh Afshar, der., Iran: A Revolution in Turmoil, Palgrave Macmillan UK 1985, s.23.

Görüş

Akademik
Bakış

331

Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

kesimin kendi içinde iletişimi artırmıştır.⁷³ İletişimin artması sorunların tartışılması ve taraftar bulması anlamına da gelmiştir. İran’da artan sosyal ve ekonomik sorunlar, büyük bir kısmı işsiz göçmen inşaat işçileri olan düşük gelirli şehir sakinleri ve hükümetin istikrar programından en çok zarar gören çarşı arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur.⁷⁴

Haziran 1963’te İran’da kitlesel protestolar başlamıştır. Rejim, bu protestoları şiddet kullanarak kontrol altına almıştır. Ayrıca bu dönem Ekonomik İstikrar Programı’nın bazı kesimlerden destek görmesi sebebiyle protestocular amaç birliğini güçlendirememiştir. Protestoların lideri konumunda olan din adamları, bu dönemden itibaren Şah’ın otoriter politikalarıyla yabancı hegemonyasına olan karşıtlığı, kendi muhalif sistemlerinde ortak paydada birleştirmiştir. Din adamlarının bu tepkilerine en güçlü destek ise uzun vadede bu programın sonuçlarıyla ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Nitekim Beyaz Devrim’den Şah, İran’ı modernleştirme ve şehirlerde taraftar oluşturma konusunda beklediği sonuçları alamamıştır. Köyden kente göçün hızla artan göç ve altyapısız kalkınma ciddi sorunlar ortaya çıkartmıştır. Barınma sorunu, gecekondulaşma, geçimini sağlamak isteyen sokak işçilerinin işportacıların artışı “çarpık kalkınmanın”, “sahte modernleşmenin” sonuçları olmuştur.⁷⁶

1953 Darbesi’nin ardından İran’da işçi sendikaları, meslek birlikleri ve tüm bağımsız siyasi partilerin faaliyetleri engellenmiştir. İran’da siyasi katılımın sınırlanması rejim ile bu sınıflar arasında derin bir uçurum oluşturmuştur. Rejimin, orta ve alt sınıflardan ziyade üst sınıfa yarar sağlayan politikalar uygulaması bu uçurumu derinleştirmiştir.⁷⁷ Devletin ekonomi politikaları Şah’ın beklediği gibi kendisine minnettar yeni bir orta sınıftan ziyade sosyal bir tepki yaratmıştır. Güney Tahran gecekondulu mahallelerine taşınan köylüler, Kuzey Tahran elitinin yaşam tarzını görmüştür.⁷⁸ Tahran’da köyden kente göçün yansımaları ekonomide olduğu kadar sosyal hayatta da görünür olmuştur. Örneğin çayhanelerin yanında espresso barlar ile toplum sosyal etkinliklerde ayrılmıştır. İran’da ortaya çıkan yeni fikirler ve teknikler, ekonomik sistemin temelinde yer alan çarşı sistemini etkilemiştir. Çarşı bir yaşam biçimi olarak aşşağılanmaya başlamıştır. Çarşının artık karşılamadığı her türlü ihtiyacı karşılayacak şekilde ucuz seri üretilen ürünler, çarşı esnafını ekonomik olarak etkilerken, çarşı tüccarlarının hamamalarını, restoranlarını, dükkânlarını kirli ve uygunsuz gören bir anlayış gelişmiştir. Çarşı üzerinde önemli etkisi olan din adamları ve sahip olunan geleneksel bakış açılarını batıl inanç olarak adlandıran; finansal kodlarını arkaik ve taş-

73 Bayat, Maduniyet, s.171.

74 Pesaran, a.g.m., s. 23

75 Pesaran, a.g.m., s. 23

76 Asef Bayat, Sokak Siyayeti: İran’da Yoksul Halk Hareketleri, Çev. Soner Torlak, Phoenix Yay. 2008, s. 55-56.

77 Ervand Abrahamian, “Structural Causes of the Iranian Revolution”, MERIP Reports, Iran’s Revolution: The Rural Dimension, (87), May, 1980, s. 21-26. s. 22.

78 Rubin Barry, Modern Dictators: Third World Coup Makers, Strongmen and Populist Tyrants, NewYork 1987, McGraw-Hill, s. 53.

ralı olarak değerlendiren bir sınıf belirlemeye başlamıştır. Modernleşme çabaları ile gelişen yeni fikirler ve uygulamalar, geleneksel modelin geçerliliği konusunda şüphe uyandırmıştır.⁷⁹ İran'da ortaya çıkan bu sosyo-ekonomik ikilemde gelenekseli korumak isteyen taraf ile Şah'ın uygulamalarından hoşnutsuz halk, Şah'a ve Pehlevi rejimine karşı bütünleşmiştir.

Şah ve siyasi müttetikleri, diktatörlüğün İran'da devlet inşasını sürdürmek için gerekli bir kötülük olduğuna yaygın olarak inanmıştır. Bu nedenle 1953 darbesiyle başlayan yetki paylaşımı yokluğu krallık istibdadı sürecinde de devam etmiştir.⁸⁰ M. Rıza Şah'ın Meclisi işlevsizleştiren politikaları gibi atadığı hükümetler de yasama ve yargı organlarına müdahale etmiştir. İran'da kararnamelerle gelişen karar verme süreci anayasayı etkisizleştirmiş ve yargıya olan güveni sarsmıştır. İran'da muhalefetin gizli olarak sürdürülmesine sebep olan baskı, Şah'ın ordu, bürokrasi ve dış politika üzerindeki mutlak kontrolü, özel, genişleyen bir ordu aygıtının yaratılması ve sürdürülmesi, sivil oluşumların engellenmesi ve tüm bunların monarşiyi korumanın işlevsel rolü olduğu varsayımı ile temellenmiştir.⁸¹ 1963'te Beyaz Devrim'e muhalif protestolar sırasında Şah'ın güç kullanma kararlılığı, ordunun binlerce silahsız göstericiyi vurması, muhalefeti özellikle de gençleri durumu sorgulamaya zorlamıştır. Bu süreçte geleneksel direniş yöntemleri olan seçim boykotları, genel grevler ve sokak gösterilerinin yerini sonraki birkaç yıl içinde üniversite öğrencilerinin militarize olduğu yeni direniş yöntemleri almıştır. Abrahamian, 1963'teki kanlı baskının İran tarihinde muhalefetin yöntem değiştirmesi ve şiddet seçeneğinin ön plana çıkmasında önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmiş ve "o zamana kadar muhalefet rejime karşı sokak protestoları, işçi grevleri ve yeraltı toplantılarıyla nispeten makul metodlarla mücadele etmeye çalışmıştı ancak 1963'teki *kan banyosu*, bu barışçıl grupların iflasını gözler önüne sermiştir." demiştir.⁸²

Tarrow, sosyal ağlar ve etkili bağlantı yapıları ve eylemleri meşru temellere dayandığında eyleme yönelik kültürel çerçevelerden yararlanarak, bu eylemlerin güçlü rakiplerle temas halindeyken bile sürdürebileceklerini belirtmiştir. Böyle bir çekişme tüm topluma yayıldığında bir çekişme döngüsü ortaya çıkabilir. Böyle bir döngü, karşıt veya çoklu egemenlikler etrafında örgütlendiğinde, sonuç bir devrimdir demiştir. Bu çekişmenin farklı sebepleri olabilir ya da İran'da olduğu gibi siyasi mücadelenin gelgitleri tarafından tetiklenebilir.⁸³ Tütün İsyanı, Anayasa Devrimi'nin bir provasını oluşturmuştu, benzer şekilde Haziran 1963 isyanı da 1979 Devrimi için bir prova kabul edilebilir. 1963 İsyanı daha fazla sürdürülemediği çünkü devlet onu demir

79 Miller, a.g.m., s. 161.

80 Jahanbegloo, a.g.m., s. 18-20.

81 Farzanfar, R, The Iranian Dowreh Network and Its Functions. January, 1979, Massachusetts Institute of Technology. s.14-22.

82 Ervand Abrahamian, "The Guerrilla Movement in Iran, 1963-77", Haleh Afshar, der., Iran: A Revolution in Turmoil, Palgrave Macmillan UK 1985, s.153.

83 Tarrow, a.g.e., s. 16.

görsel

Akademik
Bakış
333
Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

yumrukla hızla bastırarak kadar güçlüdür ve bu isyanın tetiklediği şiddeti araç olarak kullanan gruplar henüz gelişmeye başlamıştır.⁸⁴

1970'li yıllar ve İran Devrimi

İran'da köyden kente göç, ekonomik ve siyasi sorunlar yanı sıra toplumsal olarak bir erezyon yaratmıştır. Şehirlerde artan suç oranları, alkolizm, gayri ahlaki problemler ve yükselen intihar oranları karşısında İran'da din adamları ahlaki sorunların toplumu tehlikeye attığını, buna karşı tek çarenin geleneksel değerleri ve dini yasaları uygulamak olduğunu savunmuşlardır. Hatta bu sonuçlar ortaya çıkmadan önce Şah'a ya da reformlara destek veren din adamları da 1970'li yıllarda Şah ve rejim karşıtları ile aynı cephede birleşmiştir.⁸⁵ Diğer yandan köyden kente göç etmiş olan nüfus bir yandan zenginlerin yaşayışlarını fark ederken diğer yandan zengin-fakir halk arasındaki uçurum derinleşmiştir. Şah'ın eşitlikçi bir toplum için sosyal ve ekonomik reform vaatleri, hoşnutsuz ve hayal kırıklığına uğramış yeni bir şehirli nüfus oluşturmuştur.⁸⁶

Musaddık'ın devrilmesinden sonra İran'da liberal/sosyal demokrat güçler ve onların kurumları Pehlevi rejimi tarafından takip edilip yasaklanırken, özellikle Beyaz Devrim'den itibaren dini kurumlar çoğalmıştır. Camiler, ilahiyat okulları ve konferans salonlarında geliştirilen ağlar, dini dergilerin ve kitapların yayınlanması, basılı ve elektronik medyaya erişim gibi araçlarla Kum ve diğer yerlerdeki ilahiyat okullarında yetişen din adamlarının toplumsal etkisi artmıştır. Sadece camiler bile din adamlarına önemli bir toplumsal tabana, örgütlenmeye ve kaynaklara sahip olma imkânı sunmuştur.⁸⁷ Aynı zamanda kentlere göç edenler için sorgulamalarında din adamlarının rehberliği önemlidir ve din adamlarının öncülük ettiği toplantıları takip etmişlerdir. İran'da din adamları Beyaz Devrim'e karşı protestolarında, İslam'ın, özellikle Şiiliğin, kitleleri devrime katılmaya teşvik etmede önemli bir rol oynayacağı konusunda bir sonuca ulaşmıştır. Şiiliğin sosyal devrimi vaaz ettiği teması, 1960'ların sonlarında Ali Şeriatî'nin konferansları ve fikirleriyle formülize edilmiştir.⁸⁸

Tilly, güç çekişmesinin en az iki tarafı içerdiğini ve baskın tarafın ya da İran özelinde Pehlevi rejiminin, muhalefete karşı baskıdan kolaylaştırmaya kadar uzanan politik bir tutum sergilediğini belirtmiştir. Başka bir grubun eylemini bastırmaya veya kolaylaştırmaya kararlı bir grup, hedef grubun mobilizasyonu veya doğrudan kolektif eylemi üzerinde çalışma seçeneğine sahiptir.⁸⁹ Örneğin, Şah'ın İran'da her türlü politik faaliyeti, sivil toplum örgütlenmelerini yasaklaması muhalefetin hareket alanını kısıtlamaya yöne-

84 Katouzian, *The Revolution for Law*, s. 759.

85 Abrahamian, *Structural*, s. 25.

86 Pesaran, a.g.e., s. 31.

87 Jahanbegloo, a.g.e., s. 18-20.

88 Ervand Abrahamian, *The Guerrilla Movement*, s.163.

89 Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 1998, Random House New York, s. 98-102.

liktir. Gazetelerin askıya alınması, grev yapan işçilerin, öğrencilerin askere alınması, toplantıların yasaklanması ve liderlerin tutuklanması benzeri standart baskıcı önlemler şeklinde örnekler çoğaltılabilir. Kurallara uymayanlara yönelik cezaların yükseltmesi, eylemin hedeflerini ulaşılmaz kılmaya yönelik tedbirler, muhalefet kaynaklarının boşa gitmesine yol açarak doğrudan kitlesel eylemin sonuçsuz kalmasını sağlayabilirdi. Ayrıca muhalefete uygulanan baskı etkileri ile yönetimin gücüne dönüştürülebilir. Örneğin, her türlü siyasi parti faaliyetinin yasaklanması, bu gibi parti faaliyetleri yahut bağlantısı tespit edilenlerin hapse atmasını garanti etmektedir. Bu şekilde bir muhalefet karşıtı strateji ile kitlesel bir eylem olduğu kadar aktörler de etkisiz hale getirilebilir.⁹⁰ Şah'ın muhalefete uyguladığı baskı kendisinin de İran'ın siyasi ortamını analiz edebilmesini önlemiştir.⁹¹ Sosyal alanda uygulanan baskı muhalefete daha geniş bir çerçevede katılımı güçlendiren asıl faktör olmuştur. Şah, sadece kötü bir hükümdar olarak değil aynı zamanda artık meşru olmayan bir hükümdar olarak görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda mesele Şah'ın baskıcı bir politika sürdürmesi değildir, onun stratejisinin artık siyasi hayatta kalma gereksinimlerini karşılamaması ve hatta devrimci muhalefetin sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmasıdır. Rubin'e göre aksi durumda İran'da 1979 öncesinden daha baskıcı kabul edilen yeni bir iktidar başarı sağlayamazdı.⁹² Zira devrim yıkıcı bir kavramdır ve kendi varoluşsal ideallerini bile yok edebilir.⁹³

Bu dönem İran'ın haber alma teşkilatı SAVAK'ın doğrudan hedefi politik olarak bilinçli bir azınlığın aktif muhaliflerinden oluşan küçük bir grup iken, uyguladığı baskı sistemi tüm nüfusu korkutmak için tasarlanmıştır. SAVAK, her şeye gücü yetme ve keyfilik için bir itibar oluşturma yolunda gitmiştir. Zamanla SAVAK işkenceleri, topluma yansıtılan korku ve küçük düşürme faaliyetleri birçok İranlıyı intikam peşine düşürmüştür. 1979 Devrimi'nin önemli isimlerinin SAVAK'ın doğrudan kurbanları olması bu sürecin bir sonucudur. Ayrıca İran'daki geniş ailenin önemi göz önüne alındığında, bir kişi her tutuklandığında hükümet, akrabaları arasından yüzlercesini kendisine düşman etmiştir. Bütün bunların sonunda Rubin'in belirttiği gibi İran'da Pehlevi rejimi, eğer sadece uyguladığı baskı sebebiyle yıkılmış olsaydı bazı noktalarda daha baskıcı olduğu değerlendirilebilecek bir rejim iktidarda kalamazdı.⁹⁴ Tilly'e göre hükümetler, farklı türden gruplara ve farklı türden eylemlere seçici bir şekilde yanıt verir.⁹⁵ Şah'ın kontrolünde SAVAK'ın politikalarında bu ayrımın pek gözetilmemesi, muhalif kitlelerin beklediği şekilde etkisizleşip yok olmasına değil bilakis genişlemesine sebep olmuştur. Pehlevi dönemi İran'ında olduğu gibi geleneksel bir diktatörlükteki siyasi muhalefe-

90 Tilly, a.g.e., s. 98-102.

91 Jahanbegloo, a.g.m., s. 18-20.

92 Rubin, a.g.e., s. 47- 49.

93 Ryszard Kapuscinski, Şahların Şahı. (çev. Oktay Döşemeci), HabitusYay., İstanbul 2012, s. 80.

94 Rubin, a.g.e., s. 47- 48.

95 Tilly, a.g.e., s. 106.

gazi

Akademik
Bakış
335
Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

tin seçenekleri sınırlıdır. Böyle bir sistemde rejimlerin yenilmesine seçimle yahut halkın demokratik talepleriyle izin verilmemektedir. “Doğası gereği, diktatörlükler zarıfçe güç vermez; zorla devrilmeleri gerekir.” İran’da Şah’a karşı gelişen muhalefet, İran halkının başarısız veya bastırılmış çabalarını daha sert taktiklere ihtiyaç olduğunu göstermek için kullanılmıştır. Şah’ın otoritesini korumak için öncelikli hedefi işçi ve köylü sendikalarının liderleri, demokratlar, liberal gazeteciler ve profesörler olmuştur. Muhalif olarak halkın diğer kesimlerine kıyasla daha büyük bir rol oynayan entelektüeller, Şah’ın öncelikli hedefi olmuştur. Buna karşın Şah, artık kendi kurallarının keyfilğinin açıklamasını yapamamaktadır. Rubin’in belirttiği gibi 20. yüzyılda geleneksel diktatörün temel sorunu, ataerkil sadakatin eski bağlarının bozulması ve repertuarında onları değiştirebilecek hiçbir şeyi olmamasıdır.⁹⁶ Şah özellikle demokratik haklar konusunda çağın gereklerinden uzaklaşmış ve İran toplumunun bileşenlerine yönelik politikaları, Şah’ın toplumsal desteğini yitirmesine sebep olmuştur. Toplumun fikirsel olarak kendi gücüne inancı zamanla gelişirken, Şah’ın topluma olan güveni gittikçe azalmıştır. 1972’de katıldığı bir konferansta İran tek partili bir diktatörlük değildir açıklamasını yapan Şah’ın 1975’te ülkeyi tek partili sisteme geçirmesi güvensizliğin bir sonucudur. Tek parti kararı, İran’da Şah’ın kendi politikaları konusunda eleştiriye kapalı aşırı iyimserlik ve güven tavrının, aşırı karamsarlık ve güvensizliğe yöneldiğini ortaya koymuştur.⁹⁷

M.Rıza Şah, tüm diktatörler gibi kendi propaganda ve ilüzyonlarının esiri olma eğilimine girmiştir. Mahkemeler tarafından çevrelenmiş ve ülkenin gerçeklerinden izole edilmiş olan Şah, sorunların boyutunu, desteğin erozyonunu ve devrimci tehdidi göz ardı etmiştir. Bu durumun önemli bir sebebi siyasi partiler ve diğer örgütler ağı olmadan geleneksel diktatörün yanlış yönlendirilmesinin daha olası olmasıdır.⁹⁸ Zira İran Devrimi sebepleri sıralanırken bahsedilen yoksulluk, baskı, yolsuzluk benzeri koşullar pek çok ülkede vardır ancak bir devrimle sonuçlanmamaktadır. Toplum kendilerine sunulanların dünyanın doğal düzeni olmadığını farkettiğinde sisteme karşı muhalefet gelişmeye başlamıştır. Gizli toplantı yöntemleri bu farkındalığın gelişmesine etki etmiştir. İran halkı, SAVAK’a ve işkencelerine rağmen bir araya gelmeye başladığında, Şah onlara temel hak taleplerinde bazı “lütuflarda” bulunmak istemiş ancak 20. yüzyılda halkın lütuf değil haklarını beklediğini göz ardı etmiştir. İran halkının kendilerine uygulanan baskılara rağmen korku hissinden uzaklaşması ve amaçlarında ısrarcı olmalarıyla devrimin gerçekleşmeye başladığı söylenebilir.⁹⁹

1970’lerin sonlarında, Şah’ın reform programı sonucunda sosyal statüleri değişen, toplumsal yapıda nispeten yüksek statüler ve ekonomik kaza-

96 Rubin, a.g.e., s. 44-45.

97 Parvin Amini Merat, “A Single Party State in Iran, 1975-78: The Rastakhiz Party: The Final Attempt by the Shah to Consolidate His Political Base”, *Middle Eastern Studies*, 2002, Jan, 38(1). s. 133.

98 Rubin, a.g.e., s. 58.

99 Kapuscinski, a.g.e., s. 85-94.

nımlar elde eden gruplar siyasal sürece katılmaktan alıkonulmuştur. Şah'ın zamanın gerisinde kalmış otoriter yönetimi, siyasal azgelişmişlik durumunun devam etmesi, halk ekonomik kazanımlara sahip olunca göz ardı edilmiş bilâkis onları öfkelenmiştir. Hoşnutsuzluğu ifade edebilecek tüm kurumsal kanallar kapanınca, halk giderek devlete yabancılaşmıştır. Aynı zamanda tüccarların bir kesimi, kentli orta sınıfın geleneksel katmanları, ulema ve İslâmi kurumlara bağlı olanlar da ekonomik çıkarlarının ve toplumsal konumlarının modernleşme stratejisi ile zarar gördüğünü düşünmüştür. Yolsuzluk, verimsizlik, adaletsizlik ve ahlâken hakarete uğramışlık hissi pek çok İranlının toplumsal psikolojisini niteler hale gelmiştir. Böylece Şah'ın otoriter yönetiminin ve çarpıcı ekonomik kalkınmanın zirvesi kabul edilen 1970'lerde birçok insan, yönetime öfkeli ve içinde buldukları durumdan memnun değildir. Sebepler askeri harcamalardan keyfi yönetme, alt yapısız kalkınmanın beklenmeyen sonuçlarına kadar uzanırken toplumun hemen her kesimi, tüm kararların merkezinde yer alan Şah'ı ve onun Batılı mütteliklerini suçlamıştır.¹⁰⁰ İnsanların zorlukları aşmak ve daha iyi bir yaşam için güçlüler ve yönetim üzerine sessiz, sabırlı, ısrarlı ve sürekli beklentilerine, Pehlevi dönemindeki sert uygulamalarla haysiyet kaygısı, hayatta kalmak ve yaşamlarını iyileştirmek fikri eklenmiştir. Tüm bu gerekçeler ahlâki, doğal, mantıklı yollarla mücadelenin meşrulaştırılmasını sağlamıştır. Bayat'ın belirttiği gibi "pasif devrim er geç devlet iktidarını hedef alır". Nitekim bu sessiz kollektif bilinç yükselirken fark edilmeyen temel durum, kazanımları tehdit eden güçle karşı karşıya gelindiğinde ortaya çıkan "politik" hedeftir. Bunun sonucu her zaman ses getirici olmuştur.¹⁰¹

Tarrow, çekişmeli siyasal atmosferin toplumun her kesiminden insanın her hangi bir problem karşısında güçlerini birleştirmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir. Toplu iddiaları olan insanların yeni çekişme aşamalarını tetiklemek için en önemli teşvikleri yaratan siyasal fırsatlar ve kısıtlamalardır. Değişen siyasal fırsatlar ve kısıtlamalar, kendi kaynaklarına sahip olmayan aktörleri harekete geçirecek teşvikler yarattığında çekişmeli siyaset tetiklenir. Bu hareketler iyi yapılandırılmış sosyal ağlar tarafından desteklendiğinde ve kültürel olarak yankı uyandıran, eyleme yönelik sembollerle harekete geçirildiğinde, toplumsal hareketlere kadar sürekli etkileşime yol açar. Ancak liderler, köklü dayanışma veya kimlik duygularına dokunduklarında ve bunları genişlettiklerinde toplumsal bir hareket yaratabilirler.¹⁰²

Sonuç

Tütün İsyancıları, İran'da başarıyla sonuçlanmış ilk toplumsal harekettir. İran halkı, haklarını korumak konusunda yönetimi ikna etmiş ve hedefine ulaşmıştır. İran halkının ortak çıkar ve beklentilerde bütünleşmesi ile elde ettiği bu başarı, takip eden süreçlerdeki protesto ve baş kaldırma dönemlerin-

100 Bayat, Maduniyet, s.164.

101 Asef Bayat, Sokak Siyayeti, s. 35-36.

102 Tarrow, a.g.e., s. 6-11

görsel

Akademik
Bakış
337
Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

de toplumsal hareketlerin altyapısını güçlendirmiştir. Böylelikle toplumsal hareketlenmelerin temel ateşleyicilerinden biri olan “çıkarcı” anlayışı uygun zemini bulmuştur. Nitekim din adamlarının toplumun geri kalanına ortak ve milli çıkarları konusunda önderlik etmesi bundan sonra İran’da gelişen toplumsal hareketlere temel bir merkezileşme gücü oluşturmuştur. Bu başarı, takip eden yıllarda tüm isyan ve protesto dönemlerinde kısmen veya tamamen kendini yinelemiştir.

Anayasa Devrimi, İran halkının siyasi, sosyal, demokratik katılımlarının keyfilikten çıkartılıp yasa ve kurallara bağlı olması için gelişmiş meşru bir hak talebidir. Çalışmada vurgulanan ve Abrahamian’ın belirttiği durum, anayasal demokrasiyi savunan İran halkının daha az otorite ya da yönetime karşı değil, keyfi şekilde uygulanan kurallar ve otoriteye karşı ayaklanmış olduklarıdır. Bu noktada başarılı bir sonuç elde eden toplum için kuralların uygulanmasındaki keyfiliğin devam etmesi, tepkileri de sürekli kılmıştır.

1950’lerde İran halkı tarihi refleksleriyle emperyal güçlere karşı Musaddık’ın petrolün millileştirilmesi çabasını desteklerken, bu süreçte dış müdahalelerle ekonomik kısıtlama ve kargaşanın teşvikine karşı tedbir alınmaması, alt yapısızlık Musaddık’ın toplum desteğini yitirmesine sebep olmuştur. Bu sonuca rağmen Musaddık, yönetime yönelik güven problemini aşabilmiş tek politikacı olarak İran halkının hafızasında kalmıştır. Şah ise onun dahil olduğu siyasi oluşumu yasaklayarak bu ideallerin de yok olabileceği yanlısına düşmüştür.

M. Rıza Şah, ABD teşvikiyle giriştiği Beyaz Devrim projesinde halkın beklenti, talep ve hazır bulunma düzeylerini göz ardı etmiştir. Sürecin eğitimden sağlığa pek çok olumlu sonucu olmasına rağmen tüm bu kazanımlar öncelikle 1963’teki kanlı protestolar ve ardından gelişen şiddetli baskı ve kontrol döneminde geri planda kalmıştır. İran’da halk tepkileri sınıf çatışması değil, devlet-toplum çatışması olarak gelişmiştir. 1960’lı yıllardan itibaren zengin-fakir arasındaki gelir farkı ve adaletsizlikler gözle görülür bir hal aldığında da İran halkı, bu eşitsizliğe karşı protestolarında rejime ve Şah’ın adaletsiz politikalarına karşı çıkmıştır.

Şah, siyasi ve sosyal gelişmelerle vatanseverlik duygusunun gelişeceğini düşünmüştür. 1960’lı yıllarda devletin gücüyle şiddetle bastırılan protestolara kadar barışçıl hareket metotlarını koruyan muhaliflerin, bu noktadan sonra militarize olmasına sebep olan süreci hızlandırmıştır. Aynı zamanda altyapısız kalkınmanın çarpık sonuçları gelişmelerden beklenen verimin yan etkilerine sebep olmuştur. 1960’lı yıllardan itibaren köyden kente göçün toplumsal farkındalığı artırması ile sosyal adalet fikri daha geniş kitlelerin talebi haline gelmiş, diğer yandan adaletsizliklere karşı halkın çıkarları bütünleşmiştir. Şah’ın dış aktörlerle geliştirilen işbirliğine duyulan öfke de giderek artmıştır. Tüm bunlar yaşanırken Şah, toplumun siyasi ve sosyal tepkilerini ortaya koymasına engel olmuş, bu baskı ile gelişen muhalefeti kendisi de farkedememiştir. Nihayetinde beklenti ve çıkarları örtüşen halkın tepkileri

görsel

soyale adalet idealinde bütünlüşmiş ve 1979 devrimin alt yapısını oluşturmuştur.

Kaynaklar

- ABRAHAMIAN, Ervand, Structural Causes of the Iranian Revolution, Iran's Revolution: The Rural Dimension. MERIP Reports, May, ss. 21-26. 1980.
- ABRAHAMIAN, Ervand, Iran in Revolution: The Opposition Forces, *MERIP Reports*, March-Apr 1979.
- ABRAHAMIAN, Ervand, Modern İran Tarihi, Çeviren Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yay, İstanbul 2011.
- ABRAHAMIAN, Ervand, "The Guerrilla Movement in Iran, 1963-77", Iran: A Revolution in Turmoil, Haleh Afshar, der., Palgrave Macmillan UK 1985.
- AFARY, Janet, History and Society of the Modern Middle East, Columbia University Press, 1996.
- ALDON, Morris, "Reflections on Social Movement Theory: Criticisms and Proposals", *Contemporary Sociology*, no.29, v.3 y. 2000.
- AZIMI, Fakhreddin, "Unseating Mosaddeq The Configuration and Role of Domestic Forces", Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran, Mark J. Gasiorowski ve Malcom Bryne, der., Syracuse University Press, 2004.
- BARRY, Rubin, Modern Dictators: Third World Coup Makers, Strongmen and Populist Tyrants, McGraw-Hill, New York 1987.
- BAYAT, Asef, Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset, (Çev. Seçil Deren Özgür Gökmen), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- BAYAT, Asef, Sokak Siyayeti: İran'da Yoksul Halk Hareketleri, (Çev. Soner Torlak), Phoenix Yay, 2008.
- DAVIS, Gerald F., Doug McAdam., W. Richard Scott., Mayer N. Zald, Social Movements and Organization Theory, Cambridge University Press, 2005.
- DIANI, Maria "The Concept of Social Movement", *The Sociological Review*, 40(1), 1-25. 1992, doi:10.1111/j.1467-954x.1992.tb02943.x.
- DİLAVERİ, Ebu'l Fazl, "Modern İran'da Şehir, Kimlik ve Siyaset", İran: Ulusal Kimlik İnşası, (çev. Hakkı Uygur), Hamid Ahmedi, der., Küre Yay, İstanbul 2020.
- FARZANFAR, R., The Iranian Dowreh Network And Its Functions, Massachusetts Institute Of Technology., January 1979.
- GASIOROWSKI, Mark J., "The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq", Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran, yazan Mark J. Gasiorowski ve Malcolm Byrne, der., Syracuse University press, 2004.
- HÜSEYİN, Asaf, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, (Çev.Taha Cevdet), Pınar Yay, 2011.
- JAHANBEGLOO, Ramin, "Intellectuals and Society in Iran since 1953", Beyond the Islamic Revolution: Perceptions of Modernity and Tradition in Iran Before and After 1979, Amir Sheikhzadegan ve Astrid Meier, der., De Gruyter, 2017.
- KAPUSCINSKI, Ryszard, *Şahların Şahı*, (Çev. Oktay Döşemeci), Habitus, İstanbul: 2012.
- KATOUZIAN, Homa. "Mosaddeq's Government in Iranian History Arbitrary Rule Democracy, and the 1953 Coup", Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran, yazan Mark J. Gasiorowski ve Malcolm Byrne, der., Syracuse University press, 2004.
- KATOUZIAN, Homa, "Problems Of Political Development In Iran: Democracy, Dictatorship Or Arbitrary Government?", *British Journal of Middle Eastern Studies* 22, no. 1-2 Y.1995, pp. 5-20.

gazi

Akademik
Bakış
339
Cilt 17
Sayı 33
Kış 2023

- KATOUZIAN, Homa, "The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran", *Middle Eastern Studies* N.47, V. 5 Y.2011.
- KEDDIE, Nikki R., "The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran", *Past & Present*, N.34, July 1966, pp. 70-80.
- KEDDIE, Nikki, *Religion and Rebellion in Iran: The Iranian Tobacco Protest of 1891-1982*, Routledge, 2012.
- McADAM, Doug., W. Richard Scott, "Organizations and Movements", Der., Gerald F. Davis, Doug McAdam, W. Richard Scott, Mayer N. Zald, *Social Movements and Organization Theory*, Cambridge University Press, 2005.
- McCARTHY, John D., Mayer N. Zald, "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory" *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 6 (May, 1977), pp. 1212-1241.
- MERAT, Parvin Amini, "A Single Party State in Iran, 1975-78: The Rastakhiz Party: The Final Attempt by the Shah to Consolidate His Political Base", *Middle Eastern Studies*, N. 38, V. 1, January 2002.
- METİN, Celal, "İran'da Ayaklanma Geleneği ve Halk Hareketleri (1979 İslam Devrimine Kadar)", *İran'da Son Olaylar Nedenleri ve Yansımaları*, Şennur Şenel, der., Düzenleyen: İran Türkleri Düşünce Platformu, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- MILLER, William. G., "Political Organization in Iran: From Dowreh to Political Party", *Middle East Journal*, pp. 159-167, n. 23-2, Spring 1969.
- MINA, Parviz, "Oil Agreements in Iran", Y. 2004. <http://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran> (erişildi: 07 16, 2016).
- NIRUMEND, Bahman, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, (Çev. Arif Gelen), Anadolu Yay, Ankara 1968.
- PESARAN, Muhammed Haşim, "Economic Development and Revolutionary Upheavals in Iran", In: *Iran: A Revolution in Turmoil*, Haleh Afshar, Palgrave Macmillan UK, 1985.
- PİRÂ, Suad, ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Musaddik Muhammed", *TDV Ansiklopedisi*, Cilt 31. Ankara 2020.
- SMELSER, Neil J. , Killian, Lewis M. and Turner, Ralph H. "Social Movement", *Encyclopedia Britannica*. 11 Nov. 2022, . <https://www.britannica.com/topic/social-movement>. Accessed 20 February 2023.
- TARROW, Sidney G., *Power in Movement Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press, 2011.
- TILLY, Charles, *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York 1998.
- WIKTOROWICZ, Quintan, *Islamic Activism A Social Movement Theory Approach*. Indiana: Indiana Univ. Press, 2004.

Extended Abstract

The Tobacco Revolt is an example of the Iranian people's success in coming together for common interests and expectations. This success was partially or fully repeated during all subsequent periods of rebellion and protest. The Constitutional Revolution of 1905-1911 was developed to address the legitimate demands of the Iranian people and to ensure that their political and social participation was governed by law and regulations, rather than arbitrariness. The revolution was ultimately successful in forcing the Qajar government to accept a new constitution that granted more rights and representation to the Iranian people. However, Iran continued to struggle with political instability, economic challenges, and foreign interference in

görsel

the decades that followed. For instant, the oil nationalization movement of the early 1950s, led by Prime Minister Mohammad Mossadegh, aimed to take control of Iran's oil resources and prevent foreign exploitation. However, the overthrow of Mossadegh resulted in a dual impact on the state and society. While the people supported Mossadegh in their historical reflexes against imperial powers, the inability to address economic constraints and chaos during this period led to a loss of Mossadegh's public support. Despite the outcome, Mossadegh remained the only politician who was able to overcome the trust problem the Iranian people had with the government. The Shah had mistake believed that these ideals could also disappear by banning the political formation in which Mossadegh was involved. During the 1960s and 1970s, the Pahlevi Monarch responded with increasing repression and violence, leading to widespread disillusionment and anger among the Iranian people. Despite attempts to meet democratic demands through symbolic elections, the Shah and the regime consistently lost public support. The Shah's efforts to create a new middle class through rural-urban migration backfired, leading to economic and social imbalances and increased opposition. His strict control system further eroded trust and loyalty to the regime, resulting in social unrest in Iran. The examples from Iranian political history demonstrate the chronic nature of the basic aims of the people, such as justice, equality, fair governance, and protection of national assets. All of these social reactions and expectations ultimately culminated in the Iranian Revolution of 1979, which overthrew the Shah and established the Islamic Republic of Iran. The revolution was driven by a diverse coalition of Iranians who shared a common desire for greater political freedom, economic and social justice, and national sovereignty. This study employed social movement theory as a basic frame to examine the reasons behind opposition in Iran from the Qacar to Pehlevi Era. The behavior of members of social movements does not reflect the assumption that social order will continue as it is. Instead, it reflects the belief that people can collectively bring about or prevent social change if they dedicate themselves to a goal. This basic principle is evident in the protest demonstrations that emerged in Iran against Mohammad Reza Pahlavi's White Revolution reforms in the 1960s.

According to Tarrow, "The explanation of social movements is difficult, but they have a real power. Even when they fail, their actions have initiated important political, cultural, and international changes". In Iran, it has been shown that every social movement, starting from the Tobacco Revolt, serves as a practice for the subsequent stage. This is because political dysfunction creates new grievances that lead to ongoing issues. The increasing gap between the rich and the poor, worsened by the migration from rural to urban areas, along with resentment towards foreign powers and the use of violence to suppress opposition, has combined with the concept of social justice to caused the people's response against the Pahlevi Regime.

görsel